

RYSZARD CICHOCKI, KLAUDIA JANKOWSKA

CHŁOP POLSKI W EUROPIE I AMERYCE A PROBLEM RELACJI POMIĘDZY BADANAMI SOCJOLOGICZNYMI A ICH APLIKACJAMI DLA POTRZEB ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNYCH

ABSTRACT. Ryszard Cichocki, Klaudia Jankowska, „*Chłop polski w Europie i Ameryce*” a problem relacji pomiędzy badaniami socjologicznymi a ich aplikacjami dla potrzeb rozwiązywania problemów społecznych [„The Polish Peasant in Europe and America” and the problem of relations between sociological research and its applications for solving social problems] edited by M. Nowak, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. XLVII: „*Chłop polski w Europie i Ameryce*” po stu latach [Polish peasant in Europe and America after one hundred years], Poznań 2019, pp. 19–35, Adam Mickiewicz University. Faculty of Social Sciences Press. ISSN 0239-3271.

The article attempts a reconstruction and an in-depth characterization of the connections between basic sociological research and their applications for solving social problems. For W.I. Thomas and F. Znaniecki, social phenomena and processes that arose in American cities under the influence of mass migration processes at the turn of the 19th century constituted the starting point of their research program. By conducting sociological research, originally intended as applied sociological research, they decided that in order to create conditions for rational social control over socially unacceptable phenomena it was crucial to formulate a theoretical model, which would serve as a basis for describing, explaining and predicting the researched phenomena. Consequently, it would allow presenting the key conditions for creating rational techniques for controlling the environment on the basis of scientific research. The present article contains an analysis of the following elements: assumptions regarding the rational technique models, the relationship between the aforementioned type of technique and other techniques, the relationship between this type of technique and theoretical knowledge in social sciences, assumptions with respect to scientific knowledge in sociology that it needs to meet in order to constitute a foundation for solving social problems strategies.

Ryszard Cichocki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, e-mail: ryszard.cichocki@me.com

Klaudia Jankowska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, e-mail: jankowska.klaudia61@gmail.com

Uwagi wstępne – geneza dzieła

Monumentalne dzieło Williama I. Thomasa i Floriana Znanieckiego *Chłop polski w Europie i Ameryce* zostało skonstruowane i napisane jako bardzo konsekwentne zarówno pod względem teoretycznym, jak i metodologicznym (Thomas i Znaniecki, 1976). W literaturze przedmiotu możemy znaleźć opracowania pokazujące: oryginalną definicję rzeczywistości społecznej wprowadzoną przez autorów (wywodzącą się z wczesnej filozofii Znanieckiego, a w ostatecznej wersji sformułowaną w *Cultural Reality*) (Znaniecki, 1919) i wynikające z niej całkowicie nowe zdefiniowanie danych empirycznych w socjologii (Znaniecki, 1922); spójną koncepcję teoretyczną pracy, opartą na dwóch odmiennych, ale jednak komplementarnych koncepcjach I. Thomasa (Thomas, 1923) oraz wartościach społecznych wywodzących się z wczesnej filozofii Znanieckiego (Znaniecki, 1910; 1912); jasną i precyzyjnie sformułowaną przez autorów perspektywę metodologiczną opartą na nowej metodzie badawczej, nazwaną później metodą autobiograficzną (Thomas i Znaniecki, 1976).

Ramy perspektywy teoretyczno-metodologicznej zostały syntetycznie i precyzyjnie zarysowane w *Nocie metodologicznej*, która obecnie często funkcjonuje w obiegu jako samodzielny tekst i jest istotnym narzędziem inspiracji dla współczesnych badań jakościowych (w aspekcie metodologicznym – techniki gromadzenia danych jakościowych i ich przetwarzania dla potrzeb badań społecznych).

Przegląd literatury dotyczącej dzieła Thomasa i Znanieckiego, a szczególnie tej jej części, która zawiera opisy projektów badawczych inspirowanych książką, pozwala zauważyć kilka kwestii.

Po pierwsze, bez wątpienia najważniejszym elementem tradycji socjologicznej zachowanej po obu autorach jest coś, co ogólnie określa się mianem „metoda autobiograficzna” albo „metoda biograficzna”. Metoda ta była wielokrotnie przedmiotem zarówno szczegółowych studiów teoretycznych, jak i pogłębionych analiz metodologicznych. Wprawdzie to, co obecnie definiuje się w obiegu publicznym jako metodę autobiograficzną, nie do końca odpowiada pierwotnemu modelowi zawartemu w pracy *Chłop polski...* zarówno z tego powodu, że wykorzystuje się ją w oderwaniu od perspektywy teoretycznej, w obrębie której powstała, jak i dlatego, że bardzo często jest ona sprowadzana do specyficznej techniki gromadzenia i analizy danych biograficznych i autobiograficznych, ale jednak

rdzeń myślowy skonstruowany przez Thomasa i Znanieckiego pozostaje zasadniczo taki sam (Leoński i Rzepa, 1993).

Po drugie, skala badań opartych na tej metodzie lub jej zmodyfikowanych wersjach (jeżeli nie liczyć bezpośrednich uczniów Znanieckiego) nie jest szczególnie imponująca, ale obecnie wykazuje tendencję wzrostową. Można wskazać na dwa nurty badań inspirowanych metodą autobiograficzną. Jeden obejmuje badania bezpośrednich lub pośrednich uczniów Znanieckiego (w tym przede wszystkim prace Józefa Chałasińskiego, Jana Szczepańskiego, Andrzeja Kwileckiego, Zygmunta Dulczewskiego), a drugi studia nad miastem zainspirowane inną pracą Znanieckiego wykorzystującą metodę autobiograficzną: Janusza Ziółkowskiego *Czym jest dla Ciebie miasto Poznań?* oraz Ryszarda Cichockiego i Krzysztofa Podemskiego *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*. Opublikowano także wiele tekstów opartych na mniejszych lub większych modyfikacjach tej metody (Chałasiński, 1938; Szczepański, 1969; 1976; Dulczewski, 1974; 1978; Kwilecki, 1975; Kwilecki i Dulczewski, 1963; Ziółkowski, 1984; Cichocki i Podemski, 1999).

Po trzecie, jedynie śladowe miejsce w tej literaturze zajmuje model teoretyczny, wykorzystywany przez autorów do wyjaśniania działań indywidualnych i zbiorowych, oparty na opozycji postaw społecznych i wartości społecznych. Dominujące miejsce, zarówno w socjologii, jak i w psychologii społecznej, uzyskały istotnie odmienne modele teoretyczne działań indywidualnych i zbiorowych.

Po czwarte, przy często deklarowanym zainteresowaniu ogólną metodologią całego projektu badawczego, stanowiącego podstawę książki, jej charakterystyka w literaturze przedmiotu praktycznie nie istnieje. Można zresztą bez obaw sformułować tezę, że praca rozwijająca koncepcje metodologiczne Znanieckiego *The Method of Sociology* w obiegu metodologicznym także nie uzyskała zbyt szerokiej recepcji w naukach społecznych (Znaniecki, 1934; Leoński i Rzepa, 1993).

Przedmiotem niniejszego opracowania jest próba pokazania dominującej logiki organizującej projekt metodologiczny leżący u podstaw dzieła *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Paradoks recepcji dzieła Thomasa i Znanieckiego polega na tym, że jest ono traktowane przez socjologów jako źródło ważnych koncepcji teoretycznych (koncepcje wartości, postaw, dezorganizacji i reorganizacji społecznej) oraz metodologicznych (metoda biograficzna), ale przy ograniczonym braku świadomości rzeczywistej genezy tego dzieła. Dulczewski w swojej obszernej pracy biograficznej *Florian Znaniecki. Życie i dzieło* – chyba jako jedyny – odwołuje się do okresu poprzedzającego

współpracę nad *Chłopem polskim...*, tj. do wizyty Thomasa w Polsce w roku 1913. To właśnie ta wizyta była elementem pierwszej fazy badań nad emigracją chłopów polskich do Stanów Zjednoczonych i to ona była podstawową przyczyną pierwszego kontaktu późniejszych współpracowników. Ten kontakt nie był przypadkowy, ponieważ Znanięcki był wówczas dyrektorem biura Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami i redaktorem naczelnym gazety „Wychodźca Polski”, w której opublikował dwa autorskie opracowania *Statystyka wychodźstwa* i *Wychodźstwo a położenie ludności wiejskiej zarobkującej w Królestwie Polskim*. Znanięcki był bez wątpienia jedną z osób najlepiej zorientowanych w problematyce emigracji chłopów polskich i dla słabo zorientowanego w sprawach polskich Thomasa był bardzo cennym kontaktem. Stąd zaproszenie do USA i propozycja udziału w programie badawczym.

Głównym celem tego projektu było poszukiwanie rozwiązań problemów społecznych wynikających z kilku dużych fal emigracji chłopów z Europy Wschodniej do Stanów Zjednoczonych. Pierwotna idea programu miała charakter praktyczny, jak byśmy dzisiaj powiedzieli: z zakresu polityki społecznej, u jej podstaw nie leżał zamysł teoretyczny. Świadczy o tym źródło finansowania projektu, Fundusz Helen Culver (Dulczewski, 1984). Fakt ten gruntownie uzasadniał Dulczewski po powrocie ze stypendium w USA i rozmowach z córką Znanięckiego, Heleną Znanięcką Lopatą. Dlatego w pierwotnej wersji była to logika badania charakterystyczna dla stosowanych badań społecznych, w których kluczowym celem jest przygotowanie programu interwencji społecznej zmieniającej stany rzeczy, zjawiska społeczne czy przebieg procesów społecznych uznanych za niekorzystne, szkodliwe czy niebezpieczne z perspektywy dominujących wartości zbiorowych. Szczególna uwaga skoncentrowana zostanie na podstawowym elemencie tej logiki, czyli na modelu poszukiwania strategii rozwiązywania problemów społecznych, zastosowanej przez Thomasa i Znanięckiego. To dopiero w kolejnych fazach prac okazywało się, że dla stosowanych badań społecznych konieczne jest przygotowanie zarówno ram teoretycznych (wartości + postawy), jak i narzędzi metodologicznych (techniki gromadzenia danych autobiograficznych i metoda biograficzna). Kwestii relacji pomiędzy praktycznym aspektem badań społecznych a teoretycznymi ramami tych badań i narzędziami metodologicznymi poświęcona jest znacząca część *Noty metodologicznej*. W opracowaniu przyjmujemy tezę o genezie projektu badawczego sformułowaną w pracy Dulczewskiego (1984), a całe opracowanie traktujemy jako swoiste studium historyczne.

Miejsce dzieła w rozwoju światowej socjologii

Praca *Chłop polski w Europie i Ameryce* ukazała się w szczególnym momencie w dziejach światowej socjologii. Przypomnijmy, że był to trwający kilka dziesięcioleci etap, kiedy to socjologia przechodziła od fazy przedempirycznej, wzorowanej na refleksji filozoficznej, do fazy nauki empirycznej. Początek tej fazy ukształtowany był przez prace twórców, którzy ani nie byli socjologami w dosłownym sensie, ani za socjologów się nie uważali: Claude-Henriego Saint-Simona – filozofa i działacza społecznego, Augusta Comte’a – filozofa i kapłana własnej religii, Herberta Spencera – filozofa, oczywiście także Karola Marksa – filozofa, ekonomistę i działacza społecznego, który swą fundamentalną pracę opublikował w 1867 r. Koniec zaś tego etapu – chociaż trudno tu mówić o jakimś konsekwentnym porządku chronologicznym – wyznaczają prace twórców, którzy już bez wątpliwości socjologami byli. Pierwszy z nich to Max Weber, ale nie ten z okresu wielkich prac teoretycznych, ale z okresu *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik* (Weber, 1895). Drugi to Émile Durkheim i jedna z jego pierwszych najważniejszych prac *Le suicide* (Durkheim, 2011). I wreszcie dwóch autorów klasycznej pracy *The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment* – Robert E. Park i Ernest W. Burgess (Park i Burgess, 1925). Istnieje, niewątpliwie, fundamentalne podobieństwo pomiędzy: aktywnościami trzech wymienionych autorów, realizowanymi przez nich projektami badawczymi oraz pracami naukowymi, które były efektem tych badań i które zaliczają się do ścisłej klasyki socjologii.

Przede wszystkim więc charakter aktywności. Mamy do czynienia z jednym typem czynnika, który motywował do aktywności naukowej każdego z tych socjologów w interesującym nas okresie. Były to zupełnie realne zjawiska społeczne występujące w ich krajach, które społeczeństwa traktowały jako rodzaj anomii zagrażającej utrwalonemu i akceptowanemu porządkowi aksjologicznemu, moralnemu, prawnemu czy instytucjonalnemu: znacząca ilościowo imigracja zarobkowa Polaków do wschodnich części Prus (w przypadku Webera), zjawisko samobójstwa (w przypadku Durkheima), nieznanne nigdy wcześniej zjawiska i procesy zachodzące w burzliwie rozwijających się miastach amerykańskich. Aktywność badawcza była w zasadniczej mierze motywowana nie przez zainteresowania czysto teoretyczne czy problemy z zakresu filozofii społecznej, ale przez

takie zjawiska i procesy społeczne, które w doświadczeniu zbiorowym (a zwłaszcza w doświadczeniu elit kształtujących wówczas opinię w sferze publicznej) zostały uznane za złe, szkodliwe, niebezpieczne.

Dalej specyfikacja ich projektów badawczych. Punktem wyjścia każdego ze wspomnianych wyżej projektów badawczych był bardzo konkretny problem społeczny, a nie problem teoretyczny. Natomiast głównym celem każdego z nich było: (1) dokonanie gruntownego zdefiniowania tego problemu i opisanie go w uogólnionym języku naukowym (funkcja deskryptywna), (2) znalezienie najistotniejszych czynników pozwalających na wyjaśnienie przyczyn problemu (funkcja eksplanacyjna), (3) przygotowanie narzędzi do monitorowania przebiegu zjawiska i śledzenie czynników decydujących o skali i natężeniu tego problemu w przyszłości (funkcja prognostyczna). Jakkolwiek każda z tych funkcji była uznawana za istotną, to jednak były one traktowane przez autorów programów badawczych jako instrumentalne wobec poszukiwań zorientowanych na znalezienie rozwiązania zarówno racjonalnego (z perspektywy dominujących wartości społecznych), efektywnego (z punktu widzenia założonych kryteriów wynikających z zastanego ładu społecznego), jak i pragmatycznego (dającego się praktycznie zastosować w istniejącej sytuacji społecznej).

Wreszcie charakterystyka efektów projektów badawczych. Zasadnicze znaczenie ma tu instrumentalność funkcji teoretycznych prowadzonych badań (deskryptywnej, eksplanacyjnej, prognostycznej) wobec praktycznych potrzeb społecznych (funkcja projektująca). Logika prac badawczych każdego ze wspomnianych autorów, tj. merytoryczny aspekt projektu badawczego, organizacja samego badania, typy i zakresy gromadzonych danych empirycznych, sposób porządkowania, grupowania i przetwarzania danych, były w istotnej części podporządkowane zaprojektowaniu zespołu praktycznych rozwiązań, które mogłyby stanowić punkt wyjścia interwencji społecznej, lub kreowaniu polityk społecznych, redukujących skalę i natężenie tych niekorzystnych zjawisk.

Projekt badawczy Thomasa i Znanieckiego doskonale sytuuje się w tym kręgu socjologicznym i jest jednym z kamieni milowych na drodze socjologii do grupy nauk empirycznych. I dotyczy to oczywiście nie tylko porządku chronologicznego, usytuowania *Chłopa polskiego...* pomiędzy pracami Webera (1895) i Durkheima (1897) z jednej strony a pracą Parka i Burgessa (1925) z drugiej strony, ale także wszystkich trzech omówionych wyżej aspektów: charakterystyki aktywności badaczy, charakterystyki ich projektów badawczych oraz oczekiwanych i uzyskanych efektów ich prac.

Główny problem dzieła

Podstawą finansowania programu aktywności badawczej Thomasa, w tym zakresie, który odnosił się do omawianego dzieła, był Fundusz Helen Culver (Dulczewski, 1984). Był on w zasadniczej mierze przeznaczony na prowadzenie systematycznych i długookresowych badań nad imigrantami należącymi do mniejszości etnicznych, ze szczególnym uwzględnieniem imigrantów pochodzących z Europy Środkowej i Wschodniej, czyli imigrantów z grup narodowych, które w tej fazie wielkich imigracji do Stanów Zjednoczonych miały znaczący udział ilościowy. Zainteresowanie badaczy i cała ich dalsza aktywność badawcza były zorientowane na problem czysto praktyczny, a nie teoretyczny (Thomas i Znaniecki, 1976). Jakkolwiek w przypadku Thomasa i Znanieckiego jednym z ostatecznych efektów było opracowanie modelu teoretycznego badanego zjawiska. Podobnie zresztą, jak to się stało w przypadku innych wspomnianych wyżej klasyków socjologii empirycznej.

Natomiast tym, co skłoniło amerykańskie środowiska do sfinansowania całego przedsięwzięcia, były problemy czysto praktyczne: jak wyeliminować, albo przynajmniej zminimalizować te zjawiska i procesy społeczne, które powstawały jako skutki uboczne wielkich procesów migracyjnych, a które w świetle wartości społecznych dominujących w konserwatywnych elitach społeczeństwa amerykańskiego uchodziły za znaczące problemy społeczne i istotne zagrożenia dla życia społecznego ciągle kształtującego się społeczeństwa. Postawiony problem miał jednoznacznie charakter praktyczny i wymagał sformułowania – jak to współcześnie określamy – polityk społecznych lub interwencji społecznych, które miałyby zdolność eliminowania niekorzystnych zjawisk społecznych, korygowania niebezpiecznych trendów społecznych i przywrócenia zagrożonego ładu społecznego.

W wyniku masowych procesów migracyjnych doszło do powstania w społeczeństwie amerykańskim grup społecznych o znaczącej liczebności i silnie akcentowanej obecności, które charakteryzowały się zasadniczo odmiennymi systemami wartości, światopoglądami, strukturami normatywnymi, wzorami zachowań czy stylami życia. Gwałtowne spotkanie, a nawet zderzenie dwóch światów ekonomicznych, społecznych i kulturowych, do którego doprowadziła duża fala imigracji, spowodowało: (1) ograniczenie ewaluacyjnej, normatywnej i poznawczej kontroli otoczenia, zakorzenionych już mieszkańców wielkich miast amerykańskich, (2) w konsekwencji zaś – ograniczenie sprawczej kontroli otoczenia amerykańskich instytucji społecznych. W wyniku pojawienia

się nowych grup etnicznych, w dużej części społeczeństwa amerykańskiego pojawiło się przekonanie, że „przybysze” wprowadzają destabilizację, chaos i irracjonalność, ponieważ kwestionują upowszechnione systemy wartości, systemy normatywne, systemy poznawcze, style życia i wzory społeczne. Na poziomie kontroli ewaluacyjnej, w miejsce ukształtowanych i powszechnie akceptowanych struktur wartości (ogólnych i życiowych), pojawiają się trudne do uchwycenia alternatywne systemy wartości, kwestionujące zarówno dotychczasowe hierarchie wartości, jak i społeczne procedury ich definiowania, w postaci kryteriów wartości, standardów wartości i prostych reguł preferowania. Na poziomie kontroli normatywnej w miejsce powszechnie respektowanych założeń normatywnych, kryteriów normatywnych i standardów normatywnych pojawiają się pozbawione jasnego sformułowania alternatywne narzędzia normatywnej kontroli otoczenia: kryteria normatywne, standardy normatywne, w sposób nieuchronny kwestionujące upowszechnione społecznie systemy normatywne. A to kwestionowanie i delegitymizacja odbywały się zarówno na poziomie fundamentalnych norm, jak i ich społecznych interpretacji w postaci kryteriów i standardów moralnych. Wreszcie na poziomie kontroli poznawczej pojawiają się alternatywne i z reguły trudne do uzgodnienia zasoby wiedzy potocznej i wynikające z nich procedury definiowania stanów rzeczywistości społecznej, które także podważają utrwalone społecznie obrazy życia grupy (Cichocki, 2003).

Ponadto te alternatywne systemy wartości (wraz z ich społecznymi interpretacjami), alternatywne systemy norm społecznych (wraz z ich społecznymi interpretacjami) oraz alternatywne wzory definiowania rzeczywistości społecznej nie były przez społeczeństwo amerykańskie rozpoznawalne natychmiast i pozostawały ukryte i niezrozumiałe. Dlatego działania zarówno indywidualne, jak i społeczne imigrantów były traktowane w dużej mierze jako irracjonalne, bezrozumne, nieprzemysłane, chaotyczne (Cichocki, 2003).

Relatywnie krótki okres wspólnego przebywania na terenie wielkich miast powodował, że z jednej strony „przybysze” nie byli w stanie poznać, zrozumieć i opanować systemów aksjonormatywnych regulujących życie społeczne w nowym miejscu, z drugiej zaś „miejscowi” nie byli w stanie zrozumieć wartości, norm moralnych i schematów poznawczych „przybyszów”, a w konsekwencji nie byli w stanie również uchwytować, rozumieć i interpretować sensów ich działań zbiorowych i indywidualnych. To były czynniki pogłębiające siłę wzbudzonej paniki moralnej, przejawiające się najpierw w postaci spadku poczucia sprawczej kontroli otoczenia, a następnie w postaci obniżonych standardów wpływu na najbliższą rzeczywistość

społeczną. „Miejscowi” zauważali, że w ich świecie społecznym mają miejsce zjawiska i procesy społeczne, których sensy są trudne, albo nawet niemożliwe do zinterpretowania z perspektywy akceptowanych wartości, które przebiegają zupełnie niezgodnie z powszechnie respektowanymi systemami normatywnymi, których nie daje się umieścić w schematach poznawczych sprawdzonych w potocznym doświadczeniu i które są zasadniczo nieprzewidywalne na podstawie dotychczasowej wiedzy potocznej.

Największe znaczenie dla powstania dzieła *Chłop polski...* miała fala imigracji i rodzaj zderzenia dwóch światów: z jednej strony społeczeństwa ukształtowanego w wysokim stopniu przez protestancki konserwatyzm, z drugiej zaś społeczności etnicznych, których znaczącą część stanowili imigranci pochodzący z Europy Środkowej i Wschodniej, w tym w dużej mierze z części ziem polskich znajdującej się w zaborze rosyjskim.

Dzieło Thomasa i Znanickiego doskonale pokazuje, jak w codziennych doświadczeniach społeczeństwa amerykańskiego zarejestrowali się imigranci z Europy Wschodniej, w tym także ci o polskim rodowodzie. Przybycie tej grupy etnicznej wiązało się z wieloma negatywnymi zjawiskami i procesami społecznymi: demoralizacją, niezdolnością do zarobkowania, rozkładem małżeństw, morderstwami, włóczęgostwem i przestępczością wśród chłopców, niemoralnością seksualną wśród dziewcząt, by wymienić tylko główne zjawiska dezorganizacji będące przedmiotem badań. Każdy ze wskazanych przez autorów *Chłopa polskiego...* czynników dezorganizacji społecznej był równocześnie istotnym czynnikiem wzbudzającym panikę moralną. To właśnie te zjawiska społeczne towarzyszące procesom migracyjnym, szeroko opisane w tomie piątym *Chłopa polskiego...*, były czynnikami, które przyczyniły się do powołania projektu badawczego. Z jednej strony była to silna oddolna reakcja lękowa środowisk sąsiedzkich, które bezpośrednio spotykały się z objawami dewiacji i patologii społecznej w postaci: przemocy w rodzinie, alkoholizmu, kradzieży, włóczęgostwa, prostytucji. Ta reakcja lękowa miała charakter praktyczny i wynikała z częstego naruszania powszechnie akceptowanych codziennych relacji oraz preferencji, kwestionowania powszechnie respektowanych reguł moralnych i naruszania standardów zachowań w przestrzeni publicznej. Z drugiej strony była to reakcja odgórna konserwatywnych elit amerykańskich, motywowana ideologicznie i związana z zakwestionowaniem głównych struktur myślenia konserwatywnego: ogólnych wartości, norm społecznych, procedur definiowania społecznego. Takie połączenie oddolnych reakcji lękowych z odgórnymi reakcjami elit traktowane jest jako podłoże paniki społecznej o wyjątkowo silnym potencjale (Thomas i Znanicki, 1976).

Problemy społeczne a „techniki” ich rozwiązywania

Rdzeniem *Noty metodologicznej* są w zasadniczej mierze ramy teoretyczne zbudowane przez autorów *Chłopa polskiego...*, a będące syntezą, która odwoływała się z jednej strony do koncepcji postaw społecznych pochodzącej z dorobku naukowego Thomasa, z drugiej natomiast do koncepcji wartości (zaczerpniętej z wczesnej filozofii Znanieckiego) (Thomas i Znaniecki, 1976). Drugim wątkiem wiodącym jest problem „technik społecznych”, pod którym to określeniem autorzy rozumieją zgeneralizowane sposoby podejścia do praktycznych problemów społecznych. Znaczącą część *Noty metodologicznej* stanowi próba uchwycenia istoty tych podejść i wynikających z nich konsekwencji dla socjologii. *Notę metodologiczną* rozpoczyna stwierdzenie:

Jedną z najbardziej znamienitych cech ewolucji społecznej jest rosnące znaczenie świadomej i racjonalnej techniki działania w życiu społecznym. Coraz mniej jesteśmy skłonni zgadzać się na to, aby procesy społeczne dokonywały się bez naszej aktywnej ingerencji, i coraz bardziej niezadowoleni z czynnej ingerencji opartej na widzimisię jednostki czy grupy społecznej lub na z góry przyjętych filozoficznych, religijnych albo moralnych założeniach (Thomas i Znaniecki, 1976: 41).

W dalszych rozważaniach autorzy dokonują rozróżnienia czterech typów technik kontroli otoczenia realizowanych we współczesnych społeczeństwach, wskazując: (1) techniki magiczne, (2) pokrewne im techniki „nakazu-i-zakazu” (rozumiane jako forma technik magicznych), (3) techniki praktyczne (oparte na zdrowym rozsądku) oraz (4) techniki racjonalne (oparte na badaniach naukowych).

Istotą technik magicznych jest to, iż

zasadniczy sposób osiągnięcia określonego skutku tkwi w samym akcie woli, który ustanawia, że zamierzony skutek jest pożądany, a wymagane działanie jedynym niezbędnym środkiem i narzędziem (Thomas i Znaniecki, 1976: 42).

Jednakże źródłem sprawstwa nie jest akt dowolnego podmiotu, w szczególności podmiotu społecznego. Podmiotowość rozumiana jako zdolność kontroli otoczenia jest w przypadku tej techniki usytuowana poza społeczeństwem i zazwyczaj uosabiana przez jakiś podmiot ponadludzki. Podmiotom społecznym, zarówno indywidualnym, jak i zbiorowym,

nie przypisuje się zdolności do bezpośredniego wpływu ani na kształt rzeczywistości, ani na pojawiające się w niej zjawiska, ani na przebieg zachodzących w niej procesów. Ten wpływ jest każdorazowo zapośredniczony poprzez podmiot ponadludzki, a podmioty społeczne mogą dać sobie szansę sprawczej kontroli otoczenia jedynie poprzez uzyskanie „przychylności” tego podmiotu, poprzez ofiarę, dar, akt uległości, modlitwę. Autorzy nie poświęcają tej technice szczególnej uwagi. Służy im ona raczej jako wstęp do technik drugiego typu, określonych przez nich jako techniki „nakazu-i-zakazu”.

Drugi typ technik, czyli właśnie techniki „nakazu-i-zakazu”, to, zdaniem autorów, forma pokrewna technik magicznych:

Najdawniejsza i najbardziej uporczywie utrzymująca się forma techniki społecznej to „nakaz-i-zakaz” – arbitralny akt woli zarządzający zniknięcie niepożądanych, a pojawienie się pożądanых zjawisk i posługujący się siłą fizyczną dla narzucenia władzy (Thomas i Znaniński, 1976: 42).

Podobieństwo do technik pierwszego typu polega tu na akceptacji przekonania o związku pomiędzy aktem woli a jego skutkami dla otaczającej rzeczywistości, kształtu zjawisk i przebiegu procesów społecznych, natomiast kluczowa różnica – na typie podmiotu społecznego, którego wola jest potencjalnie skutecznym czynnikiem zmiany. W przypadku tej techniki podmiotowość zostaje przeniesiona ze sfery pozaspołecznej do społecznej. „Podmiotowość zostaje uspołeczniona...” (Sztompka, 2005). Ten typ techniki ma zastosowanie wyłącznie do tych zjawisk i procesów społecznych, których podłożem jest aktywność świadomych jednostek ludzkich, realizujących swoją aktywność na podstawie wiedzy i systemów aksjonormatywnych. Natomiast aktorem realizującym efektywnie tego typu technikę kontroli otoczenia może być tylko podmiot, którego akt woli ma realną zdolność do wywierania wpływu na działania świadomych jednostek, czyli taki, który potrafi swoje akty woli wzmacniać odpowiednimi narzędziami kontroli działań społecznych: narzędziami przymusu ekonomicznego (własność i instytucje ekonomiczne), narzędziami kontroli politycznej (prawo, instytucje administracyjne, instytucje przymusu) lub narzędziami kontroli świadomości (media), oraz który cechuje się prestiżem, wysoką pozycją społeczną, charyzmą. Efektywność tej techniki zależy w zasadniczej mierze od zdolności aktora do zapewnienia skuteczności narzędzi, jakimi dysponuje. Temu typowi techniki autorzy poświęcają szczególną uwagę, gdyż traktują go jako realną konkurencję dla racjonalnych technik społecznych opartych na badaniach naukowych.

Kluczowym elementem charakterystyki trzeciego typu techniki kontroli otoczenia społecznego jest to, że jest ona w swej fundamentalnej strukturze zasadniczo odmienna od technik omówionych wyżej, ponieważ

uznając akt woli jako nieskuteczny w kierowaniu procesem przyczynowym, szuka dla każdego zjawiska prawdziwych przyczyn oraz dąży do panowania nad skutkami, działając na przyczyny (Thomas i Znaniński, 1976: 43).

Jest ona całkowicie oparta na świadomości i wiedzy potocznej, a zjawiska i procesy zachodzące w rzeczywistości społecznej opisywane są w postaci związków przyczynowych pomiędzy jednymi zjawiskami i procesami społecznymi (przyczynami) a innymi zjawiskami i procesami społecznymi (skutkami). Natomiast wewnątrz przestrzeni czynników istotnych do wyjaśnienia przyczyn interesującego zjawiska nie umieszcza się w tej technice aktów woli jakiegokolwiek podmiotu, oczywiście z wyjątkiem sytuacji, gdy akt woli podmiotu daje się zinterpretować jako zjawisko społeczne (np. akty woli rodziców respektowane przez dzieci, akty woli charyzmatycznych przywódców religijnych respektowane przez wyznawców, akty woli charyzmatycznych mężów stanu respektowane przez zwolenników politycznych). Autorzy poddają gruntownej charakterystyce trzy kluczowe błędy zdroworozsądkowej techniki kontroli otoczenia i wynikające z nich bariery i słabości tej techniki. Natomiast jednoznacznie wskazują, że przyjęcie perspektywy badawczej, która polega na poszukiwaniu i rekonstruowaniu przestrzeni czynników istotnych dla danego zjawiska (skutku), a następnie ustalaniu związków pomiędzy tymi czynnikami (przyczynami) a badanym zjawiskiem, jest znaczącym krokiem w kierunku racjonalnych technik wpływania na zjawiska i procesy społeczne. Następnym zaś krokiem musi być krytyka oraz eliminacja błędów i ograniczeń technik zdroworozsądkowych.

Następnie Thomas i Znaniński (1976: 41) formułują warunki wyjściowe do skonstruowania modelu wiedzy naukowej niezbędne do powstania na jej podstawie techniki racjonalnej:

1. odrzucenie postawy magicznej i przyjęcie obiektywnej postawy wobec rzeczywistości,
2. odrzucenie woluntaryzmu poprzez eliminację aktu woli spośród czynników istotnych, o ile ten akt nie daje się interpretować w kategoriach czynnika społecznego,
3. odrzucenie finalistycznego modelu zjawisk i procesów społecznych i przyjęcie modelu przyczynowo-skutkowego,
4. odrzucenie normatywnego modelu opisu zjawisk i procesów społecznych na rzecz modelu deskryptywno-eksplanacyjnego,

5. odrzucenie wiedzy potocznej (praktycznej socjologii) jako podstawy praktycznych technik społecznych i poszukiwanie naukowych modeli przyczynowo-skutkowych zjawisk społecznych.

Jak już wspomniano wyżej, punktem wyjścia projektu badawczego, którego wyniki zreferowano w dziele *Chłop polski w Europie i Ameryce*, był problem praktyczny: specyficzna panika moralna wywoływana w środowiskach społecznych wielkich miast amerykańskich przez liczne zjawiska społeczne: rozpad rodzin, bezdomność, alkoholizm, kradzieże, przestępczość nieletnich, prostytutkę, w tym szczególnie prostytutkę nieletnich, które były skutkiem ubocznym niezdolności społeczności miejskich i władz miejskich do szybkiej i skutecznej adaptacji i asymilacji imigrujących do Stanów Zjednoczonych chłopów polskich. W *Nocie metodologicznej* autorzy starali się uzasadnić dwie kwestie: (1) wskazać zastosowanie pierwszych trzech typów technik kontroli zjawisk społecznych jako nieuchronnie skazanych na niepowodzenie oraz (2) zarysować relację pomiędzy interesującym ich praktycznym problemem społecznym a formułą badań społecznych niezbędnych dla ograniczenia skali niekorzystnych i nieakceptowanych zjawisk społecznych.

Z punktu widzenia niniejszego opracowania istotna jest kwestia druga. Zależności pomiędzy problemem społecznym a programem badań, który jest pomyślany jako narzędzie wspierające jego rozwiązanie, odnoszą się – zdaniem Thomasa i Znanieckiego – do siedmiu wymogów. Pierwszy z nich to założenie, które autorzy *Chłopa polskiego...* nazywają obiektywną postawą wobec rzeczywistości społecznej, a które precyzyjnie zarysowane zostało w nieco późniejszej pracy polskiego badacza *Wstęp do socjologii* (Znaniecki, 1922). W tym ujęciu rzeczywistość społeczna jest układem zjawisk i procesów społecznych inicjowanych i reprodukowanych przez działania podmiotów indywidualnych, regulowanych interferencjami wartości w wymiarze społecznym i postaw w wymiarze jednostkowym. Jednakże rezultaty tych działań uzyskują status autonomicznych wobec tych działań i naukowe ich traktowanie wymaga przypisania im pewnego poziomu obiektywności. Kwestia stopniowalnej obiektywności obiektów konstytuujących rzeczywistość społeczną została rozwinięta przez Znanieckiego w późniejszych pracach (Cichocki, 1995).

Drugi wymóg to autonomia podstawowych badań naukowych i teorii naukowej od bezpośrednich zastosowań praktycznych. W *Nocie metodologicznej* zawarta została jedna z pierwszych w naukach społecznych próba odseparowania podstawowych nauk społecznych od badań stosowanych. Proces stopniowego separowania badań naukowych w socjologii od problemów praktycznych i zbudowanie jasno określonej autonomii tych

pierwszych jest, w przekonaniu autorów, jednym z głównych parametrów poziomu rozwoju wiedzy teoretycznej i metodologii w poszczególnych dyscyplinach nauk społecznych:

musimy rozporządzać wiedzą empiryczną i ścisłą nauką społeczną gotową do ewentualnego zastosowania. I taką naukę można stworzyć jedynie wówczas, gdy będziemy traktować ją jako cel sam w sobie, a nie jako środek służący innym celom (Thomas i Znaniński, 1976: 50).

Trzeci wymóg – komplementarny – to otwartość badań teoretycznych i teorii naukowych na rozwiązywanie praktycznych problemów społecznych. Ponieważ z jednej strony aplikacje teorii do praktycznych problemów rzeczywistości społecznej korzystają z zasobów teoretycznych i metodologicznych wypracowanych w dyscyplinach podstawowych, to z drugiej strony poprzez stwarzanie „zapotrzebowania” na racjonalne techniki rozwiązywania problemów społecznych powstają bodźce rozwojowe dla podstawowych badań społecznych i kształtują się ramy, w których rozwijają się badania podstawowe.

Chociaż w badaniach naukowych nie powinno się z góry zakładać żadnych praktycznych celów, praktyka społeczna ma prawo jednak żądać od teorii społecznej, żeby przynajmniej niektóre z jej wyników zastosowano od razu i żeby ilość i dokładność tych wyników stale rosła (Thomas i Znaniński, 1976: 51).

Czwarty wymóg to akceptacja modelu rzeczywistości społecznej opartej na zasadzie przyczynowości. Ten wymóg wiąże się z odrzuceniem zarówno radykalnego woluntaryzmu, jak i finalizmu w naukach społecznych i z konsekwentnym przyjęciem modeli przyczynowych. Nie oznacza to w żadnym razie akceptacji determinizmu w wersji przyjmowanej w naukach społecznych. Autorzy przeprowadzają długi i konsekwentny wywód na temat modeli przyczynowości możliwych do zastosowania w socjologii. Zostały one oparte na mechanizmach interferencji dwóch typów czynników: wartości usytuowanych w rzeczywistości społecznej i postaw, których nosicielami są aktywne jednostki. Wielość zarówno samych wartości społecznych, jak i indywidualnych postaw zorientowanych na te wartości pozwala autorom skonstruować wizję rzeczywistości społecznej zdecydowanie bliższą współczesnym koncepcjom possibilistycznym (Sztompka, 2005) niż deterministycznym. Dalszy rozwój socjologii nie poszedł wprawdzie w kierunku opisu rzeczywistości społecznej w kategoriach wartości i postaw, jednak propozycja Thomasa i Znanińskiego może być traktowana jako jedna z pionierskich.

Piąty wymóg to model techniki społecznej kształtującej zjawiska i procesy społeczne poprzez kontrolę stanu i parametrów ich czynników istotnych (przyczyn). Przyjęcie wizji przyczynowo-skutkowej zjawisk i procesów społecznych oznaczało w konsekwencji, że istotą opisu zjawisk i procesów społecznych (ale również problemów społecznych), podstawą wyjaśniania zjawisk i procesów społecznych (oraz problemów społecznych), a także zasadniczym czynnikiem prognoz ich kierunków i natężenia musi być zidentyfikowanie elementów istotnych dla badanego zjawiska lub procesu społecznego (problemu społecznego).

Szósty wymóg to sformułowanie modelu teoretycznego do opisu zjawisk i procesów składających się na problem społeczny w celu jego opisu. Wymóg ten wynika z przekonania autorów, że socjologia musi być nauką teoretyczną.

Siódmy wymóg wskazuje na to, że z przyczynowo-skutkowego modelu rzeczywistości przyjętego przez autorów wynika konieczność zdefiniowania przestrzeni czynników problemu społecznego niezbędnych dla jego opisu, wyjaśniania i prognozowania. To efektywny wpływ praktyków społecznych rozwiązujących problemy społeczne poprzez kształtowanie czynników istotnych dla tych problemów społecznych jest podstawą racjonalnych technik kontroli otoczenia społecznego.

Dopiero konsekwentne rozwiązanie tych siedmiu problemów stwarza warunki niezbędne do konstruowania i efektywnego stosowania racjonalnych technik wpływu na rzeczywistość społeczną.

Podsumowanie

Dzieło *Chłop polski w Europie i Ameryce*, którego stulecie obchodziliśmy w 2018 r., zawdzięczamy wielkiemu przedsięwzięciu intelektualnemu i ogromnej pracy badawczej wykonanej przez Williama I. Thomasa i Floriana Znanieckiego. Ale warunki dla jego powstania zawdzięczamy amerykańskim elitom z przełomu XIX i XX w. Ich inicjatywa i wsparcie finansowe, które pozwoliły na powstanie tego wielkiego dzieła, były odpowiedzią na panikę moralną amerykańskiego społeczeństwa wobec fali imigracji i jej społecznych konsekwencji. Interesującym elementem jest właśnie ta odpowiedź elit na wielkie wyzwanie społeczne (Cichocki, w druku). W swojej odpowiedzi nie odwołały się one do żadnych rozwiązań irracjonalnych (techniki magiczne) ani nie próbowały przeczekać istniejącego kryzysu w nadziei, że problemy zostaną rozwiązane w długim procesie adaptacji

imigrantów do nowych warunków społecznych (techniki praktyczne oparte na zdrowym rozsądku), ani nie poszukiwały rozwiązania polegającego na nacisku na zmiany w systemie prawnym zaostrzającym jego działanie, ani nie wywierały presji na zmiany w funkcjonowaniu instytucji publicznych odpowiedzialnych za obszary życia społecznego definiowane jako zagrożone (techniki „zakazu-i-nakazu”). Stworzyły natomiast warunki do wypracowania nowej strategii rozwiązywania wielkich problemów społecznych, wykorzystującej wiedzę naukową. Gdy po stu latach od powstania książki przyglądamy się z tego punktu widzenia współczesnym środowiskom politycznym w Polsce i na świecie, to możemy zauważyć, jak dalece ówczesne elity amerykańskie wyprzedzały obecne środowiska wpływu. Ciągle jeszcze w życiu publicznym dominują: (1) techniki magiczne (wiele upowszechnionych form odrzucenia i izolacji imigrantów z powodów etnicznych, religijnych lub rasowych), (2) techniki zdroworozsądkowe (bezkrytyczna akceptacja procesów migracyjnych w wielkiej skali bez brania pod uwagę ich skutków społecznych, a w konsekwencji brak jakichkolwiek racjonalnych technik kontroli tych zjawisk), (3) techniki „zakazu-i-nakazu” (radikalizacja rozwiązań prawnych i wzrost opresyjności instytucji publicznych wobec imigrantów). Największym zaś problemem są działania irracjonalne oparte na ideologiach narodowych, klasowych, rasowych, które wiele środowisk wpływu traktuje jako wiodące narzędzia rozwiązywania problemów wynikających z wielkich procesów migracyjnych. Dziedzictwo *Chłopa polskiego...* i reakcje elit amerykańskich na wielką falę emigracji z Europy Środkowej i Wschodniej powinny być wzorcem, drogowskazem i zobowiązaniem przede wszystkim dla współczesnych środowisk politycznych w naszym kraju.

Literatura

- Chałasiński, J. (1938). *Młode pokolenie chłopów*. Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi.
- Chałasiński, J. (1973). Florian Znaniecki: socjolog polski i amerykański. *Przeгляд Socjologiczny*, 17 (1), 7–18.
- Cichocki, R. (1995). *Socjologiczne implikacje filozofii Floriana Znanieckiego*. Poznań: Instytut Socjologii UAM.
- Cichocki, R. (2003). *Podmiotowość w społeczeństwie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Cichocki, R. (w druku). *Concepts of moral panic as a tool to reinterpret the studies of W. I. Thomas and F. Znaniecki over the emigration of families of Polish peasants to the USA*.

- Cichocki, R., Podemski, K. (1999). *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Comte, A. (1973). *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej, Rozprawa o całości kształcie pozytywizmu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dulczewski, Z. (1974). Thomas i Znaniecki – pionierzy badań nad Polonią Amerykańską. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 4, 101–109.
- Dulczewski, Z. (1978). *Drugie pokolenia. Wspomnienia mieszkańców zachodnich i północnych ziem polskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dulczewski, Z. (1984). *Florian Znaniecki. Życie i dzieło*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Durkheim, E. (2011). *Samobójstwo*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kwilecki, A. (red.). (1975). *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kwilecki, A., Dulczewski, Z. (red.). (1963). *Pamiętniki osadników ziem odzyskanych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Leoński, J., Rzepa, T. (1993). *O biografii i metodzie biograficznej*. Poznań: Nakom.
- Marks, K. (1951). *Kapitał – krytyka ekonomii politycznej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Nowak, L. (1977). *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Park, R.E., Burgess, E.W. (1925). *The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Szczepański, J. (1969). Podstawowe koncepcje metodologiczne socjologii Floriana Znanieckiego. *Przegląd Socjologiczny*, 14 (1), 57–72.
- Szczepański, J. (1976). *Dzieło W. I. Thomasa i F. Znanieckiego w rozwoju socjologii. Wstęp do polskiego tłumaczenia pracy „Chłop polski w Europie i Ameryce”*, t. 1. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Sztompka, P. (1991). *Society in Action: The theory of social becoming*. Chicago–Cambridge: University of Chicago Press–Polity Press.
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Thomas, W.I., Znaniecki, F. (1976). *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Weber, M. (1895). *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*. Freiburg im Breisgau–Leipzig: Akademische Verlagsbuchhandlung von J.C.B. Mohr.
- Ziółkowski, J. (1984). *Czym Jest dla Ciebie miasto Poznań?* Poznań–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znaniecki, F. (1910). *Zagadnienie wartości w filozofii*. Warszawa: E. Wende
- Znaniecki, F. (1911a). Statystyka wychodźstwa. *Wychodźca Polski*.
- Znaniecki, F. (1911b). Wychodźstwo a położenie ludności wiejskiej zarobkującej w Królestwie Polskim. *Wychodźca Polski*.
- Znaniecki, F. (1912). *Humanizm i poznanie*. Warszawa: E. Wende i S-ka.
- Znaniecki, F. (1919). *Cultural Reality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Znaniecki, F. (1922). *Wstęp do socjologii*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Znaniecki, F. (1931). *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*. Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Znaniecki, F. (1934). *The Method of Sociology*. New York: Rinehart & Company.

